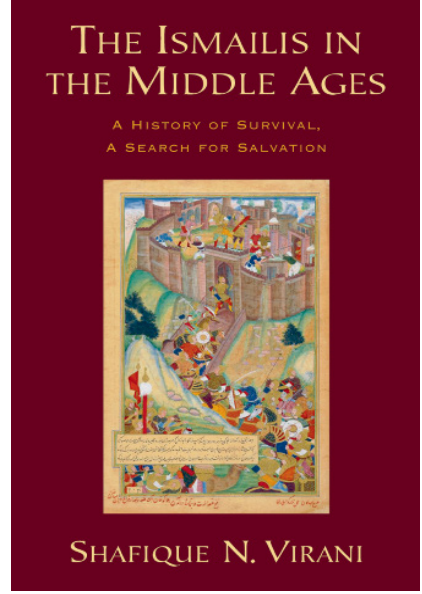

Shafique N. Virani, *The Ismailis in the Middle Ages: A History of Survival, a Search for Salvation*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2007.*

HÜSEYİN ONGAN ARSLAN**

Batı Asya tarihi literatürü, on üçüncü yüzyıl Moğol ilerleyişi ve bu ilerleyişin sonuçlarının bölge için kritik önem arz ettiği yönünde bir fikir birliği oluştuğunu gösteriyor. Öyle ki “Moğol-sonrası” dönemselleştirilmesi, yaygınlıkla kabul edilmiş, ve Moğolların, Müslümanların çoğunluk olduğu toprakları ele geçirmesi ve bunun etkisiyle bu topraklarda sadece siyasi ve ekonomik değil aynı zamanda kültürel ve dini bir dönüşümü ifade eden bir dönemi imler hale gelmiştir. Moğol-sonrası dönem, Peygamber ile başlayıp takip eden Dört Halife devri, Emeviler iktidarı ve Abbasiler ile gelişipserpilmiş İslam topluluğu ve kurumlarının evvela bir kriz haline gark olması ve daha sonra eski düzenin yeni şartlara ve ihtiyaçlara uyum göstererek ortaya çıktığı ve nihayetinde Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluğu gibi büyük merkezi imparatorlukların kurulduğu zamana kadar olan tarihi devir olarak görülebilir. Hodgson’ını takip ederek söylemek gerekirse, bu devri bir kriz ve yenilenme dönemi olarak tanımlayabiliriz.

İslam nüfusunun çoğunluğunun tebaası olduğu mezkûr üç imparatorluğun bugüne olan etkisini takdir edersek, bu üçlünün de hangi ihtiyaçlara cevaben ve nasıl bir sosyoekonomik gerçeklik üzerine bina edilmiş olduklarının önemi de ortaya çıkar. İşte bu tarihsel bağlamı anlamak için krizle başlayıp yenilenmeyle biten geç Orta Çağ devrinin tüm veçhelerine yakinen eğilmek zarureti hasıl olur. Değerlendirmemizin bahsi olan Virani’nin *Ortaçağda İsmâîliler: Bir Hayatta Kalma Tarihi, Kurtuluş Arayışı* kitabı da bahsi geçen dönemin dini veçhesi üzerine odaklanarak İsmâîlî topluluğun krizini ve hayatta kalma mücadelesini konu ediniyor. Bilindiği gibi, geç Orta Çağ Batı Asya’sı, güçlü bir merkezi otorite yoksunluğundan da kuvvet alan çok çeşitli ve dinamik dini tezahürlerin ortaya çıktığı bir devirdir. Ancak bu çeşitlilik ve dinamizmi tüm boyutlarıyla yansıtmaya gereken ana akım harici dini cereyanlar üzerine yapılan çalışmalar, evvela ilgi yoksunluğundan daha sonra da ilk kaynakların sınırlı olmasından ötürü gereken gelişmeyi gösterememişlerdir. Virani, İsmâîlî tarihin daha az popüler alan ya da ziyadesiyle göz ardı edilmiş dönemi Alamut sonrası İsmâîlîlik üzerine odaklandığı ve yeni kaynaklarla güçlendirdiği bu çalışmasıyla, hem özelden İsmâîlî tarihin bu karanlık dönemine ışık tutuyor hem de geç Orta Çağ Batı Asya din tarihinde önemli bir boşluğu dolduruyor. Irak, Suriye, Azerbaycan ve İran coğrafyası gibi Anadolu dini iklimini yakından etkilemiş bölgelerdeki böylesi güçlü bir dini akımın ayrıntılı tarihini ve teolojisini vererek, Anadolu Orta Çağ’ı ve erken modern dönemdeki dini tezahürler tartışmalarına da doğrudan katılmasa dahi kaynak malzeme sunuyor.

* Geliş Tarihi/Received: 31.05.2022, Kabul Tarihi/Accepted: 21.06.2022, DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.104.029>.
** Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü. E-mail: huseyinonganarslan@gmail.com, hoarslan@karatekin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5442-5301>.

On üçüncü yüzyıl Moğol fetihlerini, yıkılan devletler, yerle bir edilen şehirler, mahvedilen tarlalar üzerinden kısaca tasvir ettikten sonra, nihayet Moğol ordularının İslam dünyasının kalbine, Bağdat'a girdiklerini, şehri yakıp yıktıkları ve halifeyi öldürdüklerini söyleyen Virani, bütün olup bitenin şahidi olan Sünnî tarihçi Atâ' Melik Cüveynî'nin, anlatısında Moğol fetihlerinin zirvesini Bağdat'ın fethi değil de, Şii İsmâîlilerin Elburz dağlarındaki Alamut merkezli küçük devletlerinin viran edilmesi olarak gördüğü anekdotuyla başlıyor söze. Cüveynî'nin eseri *Târîh-i Cihângüşâ'*'nin neredeyse üçte birini sadece bu Moğol fethine ayırmasının dönem Müslümanlarının dünyasında İsmâîlilerin ne kadar büyük bir yer kapladığının ifadesi olarak algılayan Virani, dönemin Farsça yazar tarihçilerinin Alamut'un yok edilmesini İsmâîlilerin sonu olarak algılayıp, statükoya karşı hem entelektüel hem de siyasi cephede meydan okuyan Şii İslam'ın bu güçlü sesinin yok edilmesini kutladıklarını aktarıyor (Virani, 2007, 3–4).

Ardından meselenin tarihi arka planını vermeye girişen Virani, Peygamber'in vefatını takip eden Sünnî-Şii ayrılığı ile başladığı anlatısında, Şîa içinde de İsmâîlî ve On İki İmamcı ayrılığına değinip, İsmâîlî fırkanın tarihini anlatarak devam ediyor. Bu özetten sonra Virani, kitabın esas meselesinin yapılan bu katliamlardan ziyade, bu katliamlara rağmen İsmâîlîlerin nasıl varlıklarını sürdürmeyi başardıkları ve dini doktrinleri ile dünya görüşlerinin İsmâîlîlerin bu hayatta kalma mücadelesini nasıl sağladığını anlamak olduğunu söylüyor (Virani, 2007, 4–9).

Batı merkezli tarih literatüründe, Atâ' Melik Cüveynî ve çağdaşlarının kayıtları üzerinden kritik edilmeksizin değerlendirilip Moğolların saldırıları ile yok oldukları düşünülen İsmâîlîlerin, yine Batı'nın emperyalist genişlemesiyle eşgüdümlü olarak Oryantalist çevrelerce tekrar “keşfedilmeleri”nin üzerinden yaklaşık iki asır geçmesine rağmen, Alamut sonrası ya da daha genel bir ifadeyle Orta Çağ İsmâîlî tarihi hala aydınlatılmayı bekleyen bir alan olarak karşımıza çıkıyor. Virani işte tam da bu “karanlık dönemi,” yani Moğol işgallerinden Safevîlerin doğuşuna kadar olan on üçüncü yüzyıl ortasından on beşinci yüzyıl sonuna dek olan dönemde İsmâîlîlerin izini sürüyor. Bunu yaparken, hala çoğunluğu kataloglanmamış el yazması olan çeşitli dillerdeki (Arapça, Farsça, Sindhî, Sarâ'îkî, Hindustânî, Pencapça, Guceraçça, Latince) daha önce bilinmeyen kaynakları kullanıyor. Bu kaynaklarla, literatürde İsmâîlî ana kaynaklar hakkındaki en mühim yayınlar olan I. K. Poonawala (Poonawala, 1977) ve W. Ivanow'un (Ivanow, 1933; Ivanow, 1963) çalışmalarında ilim âleminin istifadesine sunulan kaynak sayısını neredeyse iki katına çıkarıyor. Virani bu geniş ilk kaynak kullanımıyla, “bilinmeyen bir çok İsmâîlî yazarın tanıtıldığını ve dönemin literatürü hakkında daha önceki yargıların tekrar değerlendirilmesi gerektiğini” söyleyip, “bazıları sadece ismen bilinen, bir kısmı ise çok az çalışılmış kaynakların ise dikkate alındığında çoğunlukla kabul edilmiş teorilerde bir revizyon ihtiyacını açığa çıkardığını ya da önceki akademisyenlerin mevcut kaynaklarla ortaya attıkları bazı teorileri desteklediğini” ekliyor (Virani, 2007, 9–17).

Esas olarak Nizari İsmâîlîlerin anayurdu diyebileceğimiz İran bölgesine odaklansa da Orta Doğu'da İsmâîlîlerin çoğunlukta olduğu ya da İsmâîlî nüfusun önemli olduğu başka bölgelerine de değinilen eserde, başlangıç bölümleri daha çok İsmâîlî toplumunun tarihsel süreçlerine odaklanırken, kitap ilerledikçe İsmâîlîliğin dini düşüncesi ve topluluğu var eden meseleler tartışılıyor. Giriş, sekiz bölüm ve sonsözden oluşan kitapta Virani, Orta Çağ İsmâîlî toplumunun varlıklarını sürdürmek için inançlarının üç temel veçhesi olan takiye, davet ve imamet üzerinden Orta Çağ İsmâîlî tarihini aydınlatmaya çalışıyor.

İlk bölüm olan “Kayıp bir Tarihin İhyâsı” (*Recovering a Lost History*), Virani’nin literatürdeki ve bizatihi bu eserinde kullandığı ana kaynakların tanıtımına ayırıyor. Kullandığı ana kaynakları ilgili dönem ve bölge çalışacaklar için listelemek gerekirse: Atâ’ Melik Cüveynî’nin *Târih-i Cihângüşâ*’sı; Minhâcü’l-dîn Sirâc Cûzcânî’nin *Tabakât-ı Nâsırî*’si; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî’nin *Câmi’u’l-tevârih*’i; Hamdullah el-Müstevfî’nin *Târih-i Güzide, Nüzhet’ül-Kulûb* ve *Zafernâme*’si; Hâfız-ı Ebrû’nun *Câmi’u’l-tevârih*’e yazdığı zeyil; Ebu’l-Kâsım Kâşânî’nin *Târih-i Olcaytu*’su; Seyfi-i Herevî’nin *Târihnâme-i Herât*’ı; Fasîh-i Hâfî’nin *Mücmel-i Faşîhî*’si; Zahirüddin Mar’âşî’nin *Târih-i Gilân ve Deylemistân*’ı; Molla Şeyh Ali Gilanî’nin *Tarih-i Mâzenderân*’ı; Celal-i Kayımî’nin *Nesa’ih-i Şahrûhî*’si; Şemseddin Dimaşki’nin *Nuhbetü’l-Dehr fi Acâibi’l-Berr ve’l-Bahr*’ı; Şeyh Abdülhak Dihlevî’nin *Ahbârü’l-ahyâr*’ı; Kadı Rahmetullah b. Gulam Mustafa’nın *Menâzil el-Aktâb ve Besâtin el-Ahbâb*’ı; İdrîs İmâdüddin’in *Uyünü’l-ahbâr*’ı; Nizâmeddin Şâmî’nin *Zafernâme*’si; Şerefeddin Ali Yezdî’nin *Zafernâme*’si; Mîrhând’ın *Ravzatü’l-ş-şafâ*’sı; Hândmîr’in *Habîbü’l-siyer*’i; İskender Bey Münşî’nin *Târih-i Âlem’ârâ-yı Abbâsî*’si; Devletşâh’ın *Tezkiretü’l-ş-şu’arâ*’sı; Sâm Mirza’nın *Tuhfe-yi Sâmî*’si; Kadı Nurullah Şufterî’nin *Mecâlisu’l-Mu’minîn*’i; Lutf Ali Beg’in *Âteşkede*’si. Tarihsel bağlamı inşa için kullandığı bu eserleri ve bilhassa hangi dönemler ve meseleler üzerine kullandığını açtıktan sonra, Virani İsmâîlî eserleri bir yandan tanıtmaya girişiyor bir yandan da literatürde ne şekilde kullanıldıklarını tartışıyor (Virani, 2007, 19–28).

“Kartalın Dönüşü” (*The Eagle Returns*) adlı ikinci bölüm, İsmâîlîlerin Gilan, Deylem, Mazenderan, dolayısıyla Alamut Kalesi, gibi Hazar’ın güneyindeki bölgelerde Moğol felaketi sonrasında dahi nasıl direnç gösterdiklerine odaklanıyor. Virani, Atâ’ Melik Cüveynî’nin İsmâîlîler hakkında verdiği bilgileri temel alarak ancak bu bilgileri dönemden bize ulaşan diğer kaynaklarla kontrol ederek, aslında İsmâîlîler Moğol işgalinden sonra dahi mezkur bölgeleri bir merkez olarak kullanabildiklerini ve varlıklarını sürdürdüklerini gösteriyor (Virani, 2007, 29–46).

Daha sonra İsmâîlî toplumun varlıklarını sürdürmesini sağlayan inançlarının üç temel veçhesi olarak tanıttığı, takiye, davet ve imamet olgularını devam eden üç bölümde açıyor. Üçüncü bölüm, “Güneş’in Gizlenmesi” (*Veiling the Sun*), Moğol sonrası direncin ana karakterleri olan işgal sonrasının ilk İsmâîlî İmam’ı Şemseddin Muhammed’e (ö. 710/1310) ve onun bağlılarından şair Nizari Kuhistani’ye (ö. 720/1320) odaklanarak, onlar üzerinden takiye olgusunu tanıttırıyor. Takiyenin İslam içindeki yerini, İslam tarihi içinde sürekli bir azınlık oldukları için bilhassa Şiilerin kullandıkları ancak Sünnîlerin de zaman zaman faydalanmak zorunda kaldıklarını aktaran Virani, İsmâîlîlerin azınlık içinde de azınlık konumunda oldukları için takiyenin onlar için ne derece hayâtî olduğunu belirttikten sonra, pratikte nasıl uygulandığını Şemseddin Muhammed ve Nizari Kuhistani üzerinden gösteriyor (Virani, 2007, 47–70).

İkinci temel veçhe olan “davet” olgusunu ise dördüncü bölümde, “Hakk’a Da’vet” (*Summoning to the Truth*), Şemseddin Muhammed’in selefi Kâsımşâh ve onun çağdaşı gibi görünen önde gelen İsmâîlîlerden Kâsım Tuşteri’nin (5–6. yy./11–12. yy.) biyografisi ve yazdıkları üzerinden tartışıyor. İsmâîlî davet sistemi ve hiyerarşisini ayrıntıyla tartıştığı bu bölümde, Virani, geleneksel literatürde Moğol işgali ile davet sisteminin yerle bir olduğunun düşünüldüğünü, ancak yeni bulunan el yazmaları ile durumun hiç de öyle olmadığını, Moğol işgaline uğrayan bölgelerde dahi davet sisteminin İsmâîlî inananlara rehberlik edebildiğini gösteriyor (Virani, 2007, 71–90).

Üçüncü veçhe olarak tanıttığı imamet olgusunu ise, bu sefer Kâsımşâh'ın selefleri İslâmşâh ve İslâmşâhoğlu Muhammed'in hayatları üzerinden beşinci bölümde, "Emrin Mâlikleri" (*Possessors of the Command*), inceleyen Virani, İran-ötesi İsmâilî toplulukların bu dönemdeki ahvalini yazarken aynı zamanda da takiyenin Kuhistan ve Suriye'deki farklılaşan biçimlerini gözler önüne seriyor (Virani, 2007, 91–108).

"Dünyanın Kıblesi" (*Qibla of the World*) adlı altıncı bölüm, imametın Ancedan'a (Keşan ve Kum'un yüz kilometre batısına düşen bir şehir) taşınması, dönemin imamları Müstansır-Billâh (ö. 885/1480), Abdüsselam (ö. 899/1493) ve Garib Mirza'nın (ö. 904/1498) hayatları, ve yine çağdaşları olan önde gelen İsmâilîlerin biyografileri ve yazdıklarına odaklanıp, imamı ruhani bir kıble olarak tartışıyor (Virani, 2007, 109–132).

İmam Müstansır-Billâh'ın çağdaşı olan Ebu İshak Kuhistani'nin yazdıkları üzerinden onun Hakk'ı arayışı, İsmâilîliğe girişi ve bu inanç içindeki sülukuna eğilen yedinci bölüm, "Arayanın Yolu" (*The Way of the Seeker*), takiye ve davet tartışmasını derinleştiriyor. Bu dönem takiyesinde en ilgi çekici değişim, İran coğrafyası için hâkim dini anlayışın Sünnilikten Şiîliğe doğru geçiş gösterdiği bir dönemde uygulanıyor olması, dolayısıyla bu döneme kadar Sünnilik içinde bir görüntü sergilemeye çalışmak durumunda kalan İsmâilîlerin artık Şiîlik içinde, daha doğru bir ifadeyle On İki İmamcı Şiîlik içinde, bir görüntü arz etmek durumunda kalmalarıdır. Virani, bu takiyenin de daha çok Sufi görüntü altında yapılmasının izini sürüyor (Virani, 2007, 133–164).

"Kurtuluş ve İmâmet" (*Salvation and Imamate*) adlı sekizinci ve son bölüm ise, İsmâilîliğin merkezi inancı olan Tanrı bilgisine ulaşmak için hazır bir imamın gerekliliğine ve bunun İsmâilî toplum için ne derece hayati olduğuna odaklanıyor. Ek olarak, Şiîliğin en önemli argümanlarından olan imamın hem dini hem siyasi liderliği mevzusunun artık Moğol sonrası dönemi İsmâilîlerince siyasi liderlikten azade bir şekilde düşünüldüğünü aktaran Virani, bu dönem için imametın dini ve bâtını düzlemde bir liderlikten ibaret görüldüğünü söylüyor (Virani, 2007, 165–182).

Gerek dönemin tarihsel bağlamının böylesi bir azınlık inancı ve topluluğu için ne ifade ettiğinin değerlendirilmesi gerekse bilhassa Şîa ancak genelde İslam inancında temel meselelerden olan takiye, imamet ve Sufilik üzerinden düşünürsek davet olgularının pratikte nasıl uygulandıklarını göstermesi bakımından Virani'nin kitabı Moğol sonrası dönem Batı Asya dinseliliği üzerine çalışan herkes için yararlı bir eser olarak ortaya çıkıyor. Daha önce hiç kullanılmamış, az kullanılmış ya da mezkur meseleler özelinde hiç okunmamış kaynaklar da eserin önemini bir kat daha artırıyor. Özellikle giriş, birinci ve ikinci bölümler hem dönemle ilgili tarih ve ilahiyat dersleri için hem de metodoloji dersleri için kaynak olarak kullanılabilir.

Kaynaklar/References

- Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. 2. Cilt. Chicago; London: The University of Chicago Press, 1974.
- Ivanow, Wladimir. *A Guide to Ismaili Literature*. London: The Royal Asiatic Society, 1933.
- Ivanow, Wladimir. *Ismaili Literature: A Bibliographical Survey*. Tehran, 1963.
- Poonawala, Ismail K. *Biobibliography of Isma'ili Literature*. Malibu, CA, 1977.
- Virani, Shafique N. *The Ismailis in the Middle Ages: A History of Survival, a Search for Salvation*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2007.